

Шопіна Ірина Миколаївна

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ*

Shopina Iryna

*Doctor of Science in Law, Professor
Professor of Department of Administrative and Legal Disciplines,
Lviv State University of Internal Affairs
ORCID: 0000-0003-3334-7548*

DOI: 10.25313/2520-2308-2025-5-11058

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА І ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

STAGES OF DEVELOPMENT OF MILITARY LAW AND LEGISLATION OF UKRAINE

Анотація. Вступ. Становлення та еволюція військового права і законодавства України мають важливе значення для формування і збереження національної державності, відображаючи складний шлях адаптації правової системи до загальних безпекових потреб держави і суспільства. Актуальність дослідження зазначеної проблематики детермінована імперативом зміцнення обороноздатності держави, що безпосередньо залежить від ефективності правового регулювання у сфері військових відносин.

Мета. Метою статті є комплексний аналіз етапів розвитку військового права і законодавства України.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правові акти України у сфері військового права та законодавства, прийняті в різні історичні періоди; 2) наукові праці вітчизняних та зарубіжних науковців, присвячені проблематиці розвитку військового права, національної безпеки та державного управління. У процесі дослідження використано історико-правовий метод для характеристики еволюції військового права; формально-юридичний метод для аналізу змісту та структури нормативно-правових актів; системний метод для розгляду військового права як цілісної, взаємопов'язаної системи; а також прогностичний метод для окреслення перспектив подальшого розвитку.

Результати. Визначено чотири основні етапи розвитку військового права і законодавства України, кожен з яких характеризується специфічними рисами, обумовленими політичними, соціальними та економічними чинниками. Перший етап (1991–1993 рр.) відзначався запозиченням радянських принципів та методології. Другий етап (1994–2013 рр.) характеризувався активним формуванням національної військово-правової системи та її поступовим відходом від радянських стандартів. Третій етап (2014–2021 рр.) був зумовлений початком збройної агресії та необхідністю швидкої адаптації законодавства до умов гібридної війни. Четвертий етап (з 2022 р. до сьогодення) пов'язаний з повномасштабною збройною агресією, що спричинило кардинальні зміни у військовому законодавстві та його інтенсивну трансформацію для забезпечення ефективної протидії.

Перспективи. Подальший розвиток військового права і законодавства України має бути спрямований на забезпечення максимальної відповідності між військово-правовими нормами і сучасним станом розвитку сил оборони.

Ключові слова: військове право, військове законодавство, національна безпека, обороноздатність, правовий режим воєнного стану, Збройні Сили України, сили оборони.

Summary. Introduction. The formation and evolution of military law and legislation of Ukraine are of great importance for the formation and preservation of national statehood, reflecting the complex path of adaptation of the legal system to the urgent security needs of the state and society. The relevance of the study of this issue is determined by the imperative of strengthening the state's defense capability, which directly depends on the effectiveness of legal regulation in the sphere of military relations.

Purpose. The purpose of the article is a comprehensive analysis of the stages of development of military law and legislation of Ukraine.

Materials and methods. The materials of the study are: 1) normative legal acts of Ukraine in the sphere of military law and legislation, adopted in different historical periods; 2) scientific works of domestic and foreign scholars devoted to the issues of

the development of military law, national security, and public administration. In the process of the study, the historical and legal method was used to characterize the evolution of military law; the formal legal method for analyzing the content and structure of normative legal acts; the systemic method for considering military law as a holistic, interconnected system; and also the prognostic method for outlining the prospects for further development.

Results. Four main stages of development of military law and legislation of Ukraine have been identified, each of which is characterized by specific features determined by political, social, and economic factors. The first stage (1991–1993) was characterized by the borrowing of Soviet principles and methodology. The second stage (1994–2013) was characterized by the active formation of the national military-legal system and its gradual departure from Soviet standards. The third stage (2014–2021) was caused by the beginning of armed aggression and the need for rapid adaptation of legislation to the conditions of hybrid warfare. The fourth stage (from 2022 to the present) is associated with full-scale armed aggression, which led to cardinal changes in military legislation and its intensive transformation to ensure effective countermeasures.

Discussion. The further development of military law and legislation of Ukraine should be aimed at ensuring maximum compliance between military legal norms and the current state of development of defense forces.

Key words: military law, military legislation, national security, defense capability, legal regime of martial law, Armed Forces of Ukraine, defense forces.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Становлення та еволюція військового права і законодавства України мають важливе значення для формування і збереження національної державності, відображаючи складний шлях адаптації правової системи до нагальних безпекових потреб суспільства. Актуальність дослідження зазначеної проблематики детермінована імперативом зміцнення обороноздатності держави, що безпосередньо залежить від ефективності правового регулювання у сфері військових відносин. Історичний аналіз етапів розвитку військового законодавства дозволяє виявити закономірності та особливості формування правових засад функціонування Збройних Сил України, інших військових формувань, а також взаємодії цивільного суспільства з сектором безпеки і оборони. Комплексне вивчення ретроспективи розвитку військового права і законодавства забезпечує глибинне розуміння архітекτονіки сучасного правового регулювання та дозволяє ідентифікувати джерела його системних прогалин та колізій, що обумовлює актуальність цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблеми, пов'язані з історією становлення сектора безпеки і оборони, формування та зміцнення Збройних Сил України та інших військових формувань привертати увагу таких науковців, як О. Івахів, Г. Єфімов та С. Касаткін, які висвітлили становлення територіальної оборони в Україні [1]. І. Коропатнік, який дослідив історичні аспекти створення і становлення Збройних Сил України [2], С. Стецюк, який присвятив увагу історичним аспектам північноатлантичної інтеграції [3], а також інші вчені. Однак періодизація розвитку військового права і законодавства ще недостатньо висвітлена у наукових джерелах, що потребує здійснення окремих наукових розвідок.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначення етапів розвитку військового права і законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Формування військового права України як галузі законодавства відбувалося в умовах становлення української державності та пошуку оптимальних шляхів структурування військово-правових норм. У своєму розвитку система військового права і законодавства України пройшла чотири етапи, кожен з яких мав свої відмінності, обумовлені низкою політичних, соціальних, економічних та інших факторів.

Перший етап розвитку військового права і законодавства (1991–1993 рр.) характеризувався запозиченням радянських принципів та методології. Прийняті у перші місяці з моменту проголошення незалежності правові акти багато в чому відтворювали особливості правового регулювання часів СРСР. Так, Закон України «Про Збройні Сили України» у своїй першій редакції відтворював значну частину правових норм закону СРСР «Про радянську армію». Оскільки за часів радянської окупації українських земель окремих збройних сил на їх території не існувало, а функціонуючі військові формування були частиною радянської армії, процес розбудови незалежної держави потребував якнайшвидшого визначення правового статусу сил оборони. Законами України «Про відповідальність за створення не передбачених законодавством військових або інших збройних формувань чи груп» від 18 вересня 1991 року № 1564-XII, «Про відповідальність за діяльність, спрямовану на порушення територіальної цілісності України» від 11 жовтня 1991 року № 1649–12 було закладено правові засади забезпечення територіальної цілісності та суверенітету нашої держави. Основними здобутками цього періоду слід вважати унормування правового статусу Збройних Сил України, Національної гвардії України та інших військових формувань. Основними проблемами цього періоду слід вважати політизацію процесів розбудови українського військового законодавства, що значною мірою вплинуло на визна-

чення пріоритетів військово-правової політики на наступних етапах.

Другий етап розвитку військового права і законодавства (1994–2013 рр.) заклав підвалини для зменшення військового та військово-технічного потенціалу Збройних Сил України та інших військових формувань. Під час радянської окупації українських земель на території нашої держави розміщувався потужний арсенал ядерної та неядерної зброї, що було обумовлено як мілітаристською активністю радянського режиму, так і геополітичними факторами — розташуванням західних кордонів СРСР. Процес розпаду радянської держави ознаменувався світовими тенденціями роззброєння та пошуку західними країнами шляхів уникнення ризиків ядерного удару та унеможливлення початку третьої світової війни. Підписання у 1994 році так званого Будапештського меморандуму (Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї), сторонами якого, з одного боку, були ядерні держави Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки, Російська Федерація, а з іншого — Україна, мало на меті відмову нашої держави від ядерного статусу в обмін на гарантії безпеки з боку інших держав — сторін вказаної угоди [4].

Доцільність відмови України від ядерного статусу у майбутньому неодноразово була предметом критики. Крім втрати ядерного потенціалу, відбувається масштабне скорочення персоналу Збройних Сил України та інших військових формувань, ліквідація військових частин, передача військових містечок на баланс органів місцевого самоврядування, скорочення кількості призовників та курсантів вищих військових навчальних закладів. Станом на кінець 2005 р. у Збройних Силах України налічувалося 180 тис. військовослужбовців (у 1991 році — 980 тис. осіб).

Наслідки тенденцій роззброєння України відобразилися на змісті актів військового законодавства. Правовим інструментом впливу на скорочення Збройних Сил України став Закон України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей» від 15 червня 2004 року № 1763-IV. Відповідно до п. 7 Военної доктрини України 2004 року додержання законодавства і виконання міжнародних договорів щодо тимчасового розташування російського флоту на території України визнавалося однією з основних складових воєнної безпеки нашої держави [5]. Довгий час пріоритетним визнавався захист не східних, а західних кордонів нашої держави, що обумовило диспропорційність розташування військових формувань України. Незацікавленість керівництва держави у розвитку військового права та військового законодавства у цей період сприяє виникненню численних вад системи військового

управління. У цей час керівництво Міністерством оборони України характеризується відсутністю цілеспрямованої державницької позиції. Відсутність належного демократичного цивільного контролю над Збройними Силами України, особливо за часів, коли посаду Міністра оборони України займали російські громадяни Д. Саламатін (2012 р.) та П. Лебедев (2012–2014 рр.), призводила до значних кадрових, матеріально-технічних, фінансових та інших втрат в оборонному відомстві та у Збройних Силах України [6].

Разом з тим, друга стадія розвитку військового права і законодавства має й певні здобутки. Процес партнерства між Україною та Північноатлантичним Альянсом сприяє виробленню відповідного правового підґрунтя. У 2002 році затверджується План дій Україна-НАТО, метою якого є визначення стратегічних цілей і пріоритетів України для повної інтеграції у євроатлантичні структури безпеки і для створення стратегічних рамок для існуючого і майбутнього співробітництва Україна-НАТО [7], на основі якого згодом розробляються щорічні плани дій в галузі північноатлантичної інтеграції. Ведеться діяльність з удосконалення правового забезпечення участі українських військовослужбовців у міжнародних миротворчих операціях. Однак суперечності та прогалини у військовому законодавстві накопичуються, а його удосконалення не належить до пріоритетних завдань законотворчої роботи.

Третій етап розвитку військового права і законодавства (2014–2021 рр.) характеризується відновленням розуміння провідної ролі та місця Збройних Сил України та інших військових формувань у захисті демократичних цінностей. Збройна російська агресія проти України, що розпочалася в 2014 році, засвідчила необхідність відображення в актах військового законодавства тенденцій європейської та північноатлантичної інтеграції. Внесення змін до Конституції України Законом України від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII закріпило стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору [8]. Указом Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015 затверджено нову редакцію Военної доктрини України, в якій до актуальних воєнних загроз віднесені: збройна агресія і порушення територіальної цілісності України (тимчасова окупація Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, міста Севастополя та військова агресія Російської Федерації [9].

До Закону України «Про Збройні Сили України» вносяться зміни, які уможливляють участь цього військового формування в антитерористичній операції. Затвердження за результатами оборонного огляду, проведеного у 2014–2015 роках, Стратегічного оборонного бюлетеню України дозволило визначити пріоритетні цілі розбудови сектору безпеки та оборони, що у 2018 році знайшло своє закріплення

у Законі України «Про національну безпеку України». Відбувається розгалуження системи військового законодавства — так, прийняття 3 лютого 2015 року Закону України № 141-VIII «Про військово-цивільні адміністрації» започаткувало регламентацію відносин між військовим і цивільним компонентом в сфері публічного адміністрування.

Однак, не зважаючи на усвідомлення багатьма суб'єктами військово-правових відносин важливості процесів північноатлантичної інтеграції для захисту державного суверенітету та незалежності нашої держави, більшість населення України довгий час не підтримувало процеси вступу України до НАТО (з 2002 року, коли вперше було заявлено про бажання України вступити до НАТО, північноатлантичну інтеграцію підтримували від 32% до 15,4% опитаних). Лише безпосередньо перед широкомасштабною російською збройною агресією вперше було зафіксовано переважання у громадській думці позиції щодо доцільності нагальної північноатлантичної інтеграції, яку підтримували 59,2% опитаних [10].

Четвертий етап розвитку військового права і законодавства (2022 р. — по т.ч.) характеризується переважанням у законотворчій діяльності та у наукових розробках мети забезпечення ефективної відсічі широкомасштабній російській збройній агресії. Ввечері 23 лютого 2022 року персонал російського посольства в Україні залишив територію України, а вже о 3 год. 40 хв. 24 лютого з перетину лінії державного кордону України в Харківській, Херсонській, Чернігівській, Сумській та Київській областях, з російської та білоруської території та тимчасово окупованих і непідконтрольних територій АР Крим, Донецької та Луганської областей розпочалося відкрите вторгнення російських збройних сил. Одночасно, крилатими ракетами повітряного, морського та наземного базування, а також бортовим озброєнням вертольотів армійської авіації російські збройні сили розпочали масоване ураження військових та цивільних аеродромів в Борисполі, Василькові, Краматорську, Чугуєві, Старокостянтинові, Чорнобаївці, Кубалькіно, Луцьку, Озерному, Івано-Франківську, Бродах та Миргороді, а також військових складів, пунктів управління військами, об'єктів системи протиповітряної оборони і радіоелектронної розвідки [11].

У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України Президент України своїми Указами від 24.02.2022 року № 64/2022 і № 65/2022

запровадив на території України війсьний стан і загальну мобілізацію. 3 березня 2022 року Верховна Рада України приймає Закон України № 2114-IX «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України», яким регламентується порядок отримання цивільними громадянами, іноземцями та особами без громадянства у період дії воєнного стану вогнепальної зброї і боєприпасів до неї, які можуть застосовуватися цивільними особами для відсічі та стримування збройної агресії проти України [12]. Розпочинається процес удосконалення відповідно до потреб воєнного часу Законів України «Про військовий обов'язок і військову службу» та «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», до яких вносяться десятки змін та доповнень. Змінюється правове забезпечення системи військового обліку, відбувається трансформація системи підготовки до військової служби, посилюється правовий захист військовослужбовців під час виконання ними бойових завдань шляхом введення інституту бойового імунітету. Масштабна законотворча робота, спрямована на удосконалення функціонування сил оборони в умовах правового режиму воєнного стану та у повоєнний період, триває.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проведений аналіз етапів розвитку військового права і законодавства України дозволяє констатувати існування низки проблем. Актуальною залишається потреба в уніфікації та систематизації значної кількості підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють військово-правові відносини, з метою усунення існуючих колізій та прогалин у правозастосовній практиці. Також важливою проблемою є недостатня швидкість адаптації законодавства до динамічно змінюваних потреб сил оборони та нових форм ведення бойових дій, що вимагає впровадження ефективних механізмів оперативного реагування на актуальні виклики. Йде пошук правових запобіжників зменшення впливу корупційних ризиків на діяльність територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки та військово-лікарських комісій. Отже, подальший розвиток військового права і законодавства України має бути спрямований на забезпечення максимальної відповідності між військово-правовими нормами і сучасним станом розвитку сил оборони, які сформувалися як одна з кращих армій світу.

Література

1. Івахів О. С., Єфімов Г. В., Касаткін Є. В. Історичні аспекти становлення ключових понять організації територіальної оборони в Україні. *Військово-науковий вісник*. 2024. № 42. С. 19–36.
2. Коропатнік І. М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України: адміністративно-правові засади. К. : Леся, 2016. 412 с.
3. Стецюк С. П. Адміністративно-правові засади реформування Міністерства оборони України в умовах євроатлантичної інтеграції: Дис. ...докт. філос. Київ, 2021. 307 с.
4. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (дата звернення 29.05.2025).
5. Воєнна доктрина України : затверджена Указом Президента України від 15 червня 2004 року № 648/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004/ed20040615#Text> (дата звернення 29.05.2025).
6. Шопіна І. М. Удосконалення публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони. *Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності*: V Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція (м. Львів, 2 червня 2022 р.). URL: <https://lpnu.ua/events/v-vseukrainska-internet-konferentsiia-publichne-upravlinnia-ta-administruvannia-konkurentni> (дата звернення 29.05.2025).
7. Про схвалення Плану дій Україна — НАТО та затвердження Цільового плану Україна — НАТО на 2003 рік: затверджено рішенням Державної ради з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України від 6 лютого 2003 року № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002520-03#Text> (дата звернення 29.05.2025).
8. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#n7> (дата звернення 29.05.2025).
9. Воєнна доктрина України: затверджена Указом Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text> (дата звернення 29.05.2025).
10. Ставлення до вступу України до ЄС і НАТО: результати телефонного опитування, проведеного 13–16 грудня 2021 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1083> (дата звернення 29.05.2025).
11. Шопіна І. М., Стецюк С. П. Воєнно-правові аспекти повномасштабної збройної агресії Російської Федерації. *Право та юстиція*. 2022. № 1–2. Ч. 5–25.
12. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України: Закон України від 3 березня 2022 року № 2114-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text> (дата звернення 29.05.2025).

References

1. Ivakhiv, O. S., Yefimov, H. V., Kasatkin, Ye. V. (2024). Istorychni aspekty stanovlennia kliuchovykh poniat orhanizatsii terytorialnoi oborony v Ukraini [Historical aspects of the formation of key concepts of territorial defense organization in Ukraine]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 42, 19–36 [in Ukrainian].
2. Koropatnik, I. M. (2016). Vzaïmodiia hromadianskoho suspilstva i Zbroinykh Syl Ukrainy: administratyvno-pravovi zasady [Interaction of civil society and the Armed Forces of Ukraine: administrative and legal principles]. Kyiv: Lesia, 412 p. [in Ukrainian].
3. Stetsiuk, S. P. (2021). Administratyvno-pravovi zasady reformuvannia Ministerstva oborony Ukrainy v umovakh yevroatlantychnoi intehratsii [Administrative and legal principles of reforming the Ministry of Defense of Ukraine in the context of Euro-Atlantic integration]: PhD thesis. Kyiv, 307 p. [in Ukrainian].
4. Memorandum pro harantii bezpeky u zviazku z pryednanniam Ukrainy do Dohovoru pro nerozpovsiudzhenia yadernoi zbroi [Memorandum on Security Assurances in Connection with Ukraine's Accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text [in Ukrainian].
5. Voienna doktryna Ukrainy: zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 15 chervnia 2004 roku № 648/2004 [Military Doctrine of Ukraine: approved by the Decree of the President of Ukraine dated June 15, 2004, No. 648/2004]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004/ed20040615#Text> [in Ukrainian].
6. Shopina, I. M. (2022). Udoskonalennia publichnogo administruvannia u sektori bezpeky i oborony [Improvement of public administration in the security and defense sector]. *Publichne upravlinnia ta administruvannia: konkurentni vyklyky suchasnosti*: V Vseukrainska naukovo-praktychna internet-konferentsiia (m. Lviv, 2 chervnia 2022 r.) [Public administration and administration: competitive challenges of modernity: V All-Ukrainian scientific and practical internet conference (Lviv, June 2, 2022)]. Retrieved from <https://lpnu.ua/events/v-vseukrainska-internet-konferentsiia-publichne-upravlinnia-ta-administruvannia-konkurentni> [in Ukrainian].
7. Pro skhvalennia Planu dii Ukraina — NATO ta zatverdzhennia Tsilovoho planu Ukraina — NATO na 2003 rik: zatverdzheno rishenniam Derzhavnoi rady z pytan yevropeiskoi i yevroatlantychnoi intehratsii Ukrainy vid 6 liutoho 2003 roku № 2 [On Approval of the Ukraine-NATO Action Plan and Approval of the Ukraine-NATO Target Plan for 2003: approved by the decision of the State Council on European and Euro-Atlantic Integration of Ukraine dated February 6, 2003, No. 2]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002520-03#Text> [in Ukrainian].

8. Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo stratehichnoho kursu derzhavy na nabuttia povnopravnogo chlenstva Ukrainy v Yevropeiskomu Soiuzi ta v Orhanizatsii Pivnichnoatlantychnoho dohovoru): Zakon Ukrainy vid 7 liutoho 2019 roku № 2680-VIII [On Amendments to the Constitution of Ukraine (Regarding the State's Strategic Course towards Acquiring Full Membership of Ukraine in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization): Law of Ukraine dated February 7, 2019, No. 2680-VIII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#n7> [in Ukrainian].

9. Voienna doktryna Ukrainy: zatverdzhena Ukazom Prezidenta Ukrainy vid 24 veresnia 2015 roku № 555/2015 [Military Doctrine of Ukraine: approved by the Decree of the President of Ukraine dated September 24, 2015, No. 555/2015]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text> [in Ukrainian].

10. Stavlennya do vstupu Ukrainy do YeS i NATO: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 13–16 hrudnia 2021 roku [Attitude towards Ukraine's accession to the EU and NATO: results of a telephone survey conducted on December 13–16, 2021]. Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1083> [in Ukrainian].

11. Shopina, I.M., Stetsiuk, S.P. (2022). Voienno-pravovi aspekty povnomasshtabnoi zbroinoi ahresii rosiiskoi federatsii [Military-legal aspects of the full-scale armed aggression of the Russian Federation]. *Pravo ta yustytisia*, 1–2, 5–25 [in Ukrainian].

12. Pro zabezpechennia uchasti tsyvilnykh osib u zakhysti Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 3 bereznia 2022 roku № 2114-IX [On ensuring the participation of civilians in the defense of Ukraine: Law of Ukraine dated March 3, 2022, No. 2114-IX]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text> [in Ukrainian].